

**QORAQALPOQ DOSTONLARIDA GO'ZALLIK KATEGORIYASIGA OID
LIRIZMLARNING QO'LLANILISHI (“ALPOMISH”, “EDIGE” DOSTONLARI
MISOLIDA)**

Baxieva Jamila Abatbaevna

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq Davlat Universiteti 2-kurs magistranti

Annotaciya: *Adabiyotda lirika janridan tashqari boshqa janrlarda ham lirik elementlar ya'ni lirizmlar uchraydi. Shuning ichida folklorning epik asarklarida ham, ayniqsa, dostonlarda lirizmlar faol ishtirok etadi. Lirizmlar insonda qandayda bir estetik hislarni uyg'ota olish qobiliyatiga ega. Ushbu maqolada dostonlarda qo'llanilgan lirizmlarning go'zal hislarni uyg'otuvchi kuchga ega ekanligi haqida so'z etiladi. Ya'ni, dostonlarda qahramon obrazin gavalanganda yoki qandayda bir voqeadan xursand bo'lganda, sevinganda lirizmlar orqali g'ozallik kategoriyasiga oid estetik hislar namoyon bo'ladi.*

Kalit so'zlar: *doston, syujet, lirizm, estet hislar, go'zallik kategoriyasi.*

Dostondagi har bir qahramon voqealar izchilligida har xil holatlarga tushib o'tiradi, ya'ni ayrim joylarda baxtiyorligidan quvonadi yoki aksincha qanday da bir fojiadan nolib, kúyinib, qayg'u hislarini tuyib harakat etadi. Ularning harbir harakati doston o'quvchiga ta'sir etib, ma'lum darajada u ham o'sha hislarni sezadi. Sababi bunday joylarda lirizmler faol xizmat qiladi. Mana shunday hislar estetik hislar deb nomlanadi.

“Estetik hislar har xil kategoriyalarga bo'linadi. Masalan, chiroyli, yoqimli hislar asosida go'zallik kategoriyasi shakllanadi. Jirkanchli, yomon ko'rish hislari asosida jirkanchlilik kategoriyasi, ko'tarinki, to'lqinlanish hislari asosida ko'tarinkilik kategoriyasi, kulgu orqali salbiy hislar asosida komedik kategoriyasi shakllanadi. Bundan tashqari, estetikada qahramonlik, tragedik kategoriyalar ham bor. Estetik kategoriyalarning har birining o'ziga xos belgilari, qonunlari bor. Shularning ichida go'zallik kategoriyasini dostonlarda ko'p uchratamiz. Shunki, dostondagi bir qahramon syujet davomida yoki qanday da bir sirtqi muhitdan o'zida go'zallik hislarini ya'ni xursand bolish, sevinich, ko'tarinkilik va boshqa hislarni túyishi mumkin. Bunday hislarni ilm-fanda olimlar go'zallik kategoriyasiga kiruvchi estetik hislar deb nomlaydi va shunday izohlaydi «Inson badiiy asarni o'qiganda, ko'rganda yoki eshitganda, tinglaganda, umumiy badiiy asarni qabul qilganda har xil estetik hislarni, shuning ichida ijobiy hislarni qalbdan kechiradi. Bunday hislarni go'zal yoki chiroyli hislar deb yuritimiz va ular ilm-fanda go'zalliq kategoriyasi yoki qonuni deb yuritiladi. Masalan, Ájiniyozning ishqiy she'rlarini, Chekspirning sonetlerini o'qiganda, o'quvchi insonga xos bo'lgan asil hislarni, sevgi hislarini qalbdan kechiradi yoki Berdaqning «Amangeldi» asarini o'qiganda qahramonning botirligiga sevinamiz, qalbimizda unga degan iliq hislar

paydo bo'ladı. Demak, botirlik ishlar ham chiroyli hislarni uyg'otadi va ularni g'ozallik kategoriyasiga kirg'izamiz» [1:13]

Go'zallik kategoriyasiga kiruvchi estetik hislar dostonidagi bosh qahramonlarning ayniqsa ijobiy obrazlarni yaratganda ko'proq uchrashadi va uni o'quvchi o'qib o'tirib, o'zida go'zallik hislar uyg'onadi, o'sha obrazga ijobiy ko'z bilan qarab, syujet davomida unga yon bosib o'tiradi. Masalan qoraqalpoq xalq dostoni “Alpomish” dostonida Gulparshinning o'n ikki yashar vaqtini jirov shunday tariflaydi:

Talshıbıqtay buralğan
Kórgenniń aqılın alğan
Eki júzi gúl-gúl jangán
Qarshıgaday qıyallangan
Bir qız boldı tawlangán [2:9]

- desa ,endi on tórt yoshini shunday tariflaydi:

Munaqqat menen sóz qatqan
Qayırla berip naz etken
Hár naz etkende
Qıs toqsandı jaz etken
Úyine kim kelse de
Kimdi jaqsı demeydi,
Kimdi jaman demeydi
Xosh keldiń dep

Qol qawsırıp uzatqan. [2:10]

Gulparshinning xabari butun aholi og'ziga yetadi, hatto uning go'zalligidan podshox ham xabar eshitadi, uning qulog'iga shunday tariflar yetib boradi :

Qamshı yańlı barmağı
Gúmis yańlı tırnağı
Ustağa barsań sandal bar
Sandaldı kór de tósin kór
Mollağa barsań qálem bar
Qálemdi kór de qasın kór
Shershige barsań hinji bar
Hinjini kór de tisin kór
Qara jerge qar jawar
Qardı kór de etin kór
Qar ústine qan tamar
Qandı kór de betin kór. [2:10]

Bunday tasvirlarda go'zal yorning tashqi ko'rinishi bilan bir qator uning ichki ko'rinishi, yaxshi fazilatleri ham gavdalanadi. Masalan, yuqoridagi qo'shiq qatorlarining birida Gulparshinning mehmondo'st, odobli, qiz ekanligi bildirilib tur, jirov uni doston boshida tanishtirib o'tiradi. Qahramonni bunday tanishtirish o'rinlari qahramonlik

dostonlarda boshli qahramon yigitni tariflashda ham ko'zga tashlanadi, ya'ni uning tashqi ko'rinishi, qahramonlik harakatlari aks etadi. Masalan, “Edige” dostonida Edige shunday tarif beriladi:

Aqsha atı bar astında
 Qońırawlı nayza dástinde
 Qundızlı soppas basında
 Joldası joq qasında
 Ayne on tórt jasında
 Rústem kibi aybatlı
 Sıymurıqtay simbatlı
 Arbadan keń kókiregi
 Aristan juwan bilegi
 Tepsingende er qorıqqan
 Dárya qatıp muz bolǵan
 Lalawlasqan qalmaqtıń
 Toqsanǵa shıqqan kempiri
 Qorıqqanman qız bolǵanday [4:17]

Bunday joylarda ham qahramonning portireti go'zallik hislarni keltirib chiqaradi, ya'ni o'quvchi sevinadi, uning tashqi ko'rinishining ta'rifidan hayron qoladi va shundoq qahramon ajdodi bo'lganidan iftixor hislarini o'zida tuyadi.

Dostonlarda qo'llaniluvchi go'zallik kategoriyasin bildiruvchi hislardan yana biri – bu ko'tarinkilik hislar hisoblanadi. Bu hislar qahramonning qanday bir hollardan sevinishi, ichki ruwxiyatining ko'tarilishi, to'lqinlanishi demakdir. Bu haqida filologiya ilimlarining doktori , professor Q. Járımbetov shunday fikr bildiradi : “Ko'tarinkilik kategoriyası – asosiy estetik kategoriyalardan biri. Kundalikli, oddiy turmush chegarasiga sig'maydigan katta jamoatlik voqealar, holatlar, qatordagi odamning ish-harakati o'lchamlaridan anchagina oshib ketuvchi qahramonlik ishlar badiiy adabiyotta ko'tarinki tasvirlashning nishonasi bo'la oladi. Ko'tarinki tasvirlashlar o'quvchini to'lqinlandirib, go'zal, ko'tarinki hislar uyg'ota oladi”. [1:14]

Bunday hislarga misolni ikki dostonida ham uchrata olamiz. Dostonlarda botirning va boshqa personajlarning qalbida qandayda bir nihoyatda sevinish, to'lqinlanish, ko'tarinkilik hislari qanday da bir shart-sharoitlarga, holatlarga aloqador vujudga kelsa, ular lirika bilan aks ettiriladi. Masalan, «Alpomish» dostonida bosh qahramon Barshın ot bayroqtan Bayshubar o'zib kelganda quwanganidan hayajonlanib, to'lqinlanib Alpomishni tabriklaydi, unga ko'tarinki, tabrik so'zlar aytadi.

-Abıray alıpsań qalmaqtan,
 Sırım bilmegen jat jurttan,
 Kóz aydın bolsın, sáwer yar,
 Atıń oziptı bayraqtan.

Ashildi baǵda anarım,
Jandı gáwhardan panarım,
Kóz aydın bolsın, sáwer yar,
Ozıp kelipti Bayshubarın.

Talaj bolsın múlki-malım,
Tásaddıq bolsın shiyrın janım,
Shubarın óttime bayraqtan,
Kóz aydın bolsın, sultanım. [3:452]

Bu tabrik so'zlar, albatta, ko'tarinki hislardan kelib chiqadi, bunday ko'tarinki hislar bo'lsa Bayshubar ot bayroqtan o'zib kelganda quvonganidan paydo bo'ladi. Xursand bo'lish, sevinish kabi emotsional hislarni berganda jirov lirikaning imkoniyatlaridan foydalanib boradi.

Bu epizodtan keyin Gulparshin musobaqaga qo'shilib, to'qson otni izda qoldirib, o'zib kelgan Bayshubarga qattiq sevinadi, uni yaxshi odamga, yaxshi do'stga o'xshatib, unga iliq-iliq so'zlar aytadi, rag'bat so'zlar aytib, xushomad qiladi:

Shıraǵım, Shubarım keldiń be?
Aǵanıń waqtın xosh etip,
Batıl kewlimdi yosh etip,
Bende bolǵan ǵárip bashım,
Jat ellerden azat etip,
Dáwletim, Shubarım, keldiń be?

Iǵbal-talayım ashılsın,
Duz-nesiybem men ǵáriptiń,
Qońırat ellerge shashılsın,
Shıraǵım, Shubarım, keldiń be?
Tasqa tiygen tórt tuyalıń,
Aq siyneme basılsın. [3:453]

Gulparshinning bunday ko'tarinki so'zlarni aytishining sababi uning tag'diri ot bayroqtan Bayshubarning o'zib kelishiga aloqador edi. Agar Bayshubar ot musobaqasidan o'zib kelsa, kelishilgan shart bo'yicha Gulparshin Alpomish bilan tug'ilgan yurti Baysın-Qo'ng'irovtqa ketadi, musobaqada o'za olmay qolsa Qolmaq yurtida qolib, Toyshixanga turmushga shiqib, unga hayotini baxsh etishi zurur. Biroq, bu axvol Barshin uchun katta qayg'u, katta musiybat edi. Ushbu qayg'udan xalos bo'lganiga, ishi o'ngiga aylanib, taǵdiri Alpomishga qo'shganiga qattiq quvonib, Bayshubarga xushomad, rag'bat so'zlarni ko'tarinki kayfiyatta aytadi. Unga g'oyat rozi bo'lib : «Toshqa tiygan to'rt tuyag'ing, oq siynama bosılsın» deydi.

Demak, epik dostonlarda xursandshilik, ko'tarinki, to'lqinli ichki hislar personajlarning harakatlaridan, voqealarning rivojlanish yo'nalishidan kelib chiqadi.

Ularning rivoji lirik momentlarni yoki personajlarning ichki hislarining, ma'naviy tebranishlarining tashqariga chiqishini taminlaydi. Bunday to'liqlangan, ko'tarinki yoki g'oyat quvonchli momentlarni oddiy hangoma usuli bilan tasvirlaganda, ular tinglovchilarga g'oyat ta'sirchan bo'la olmas edilar. Jirovlar buni yaxshi bilgan, binobarin ular bunday estetik to'liqli momentlarni lirika janrining imkoniyatlaridan toliq foydalanib, tinglovchilarga kuchli emocional ta'sir uyg'otish uchun aks ettirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jarimbetov Q. Adbiyattanıwdan sabaqlar. O'quv qo'llanba. Nukus, «Qaraqalpaqstan», 2012
2. Qaraqalpaq folklorı. 1-tom. «Alpamyıs» Xojambergen Nıyızov (Ögız jııraı варианты). Nökıs, «Qaraqalpaqstan», 2007
3. Qaraqalpaq folklorı. 4-tom. «Alpamyıs» Qıyas jııraı Qayıratdınov варианты. Nökıs, «Qaraqalpaqstan», 2007
4. «Edıge» dästanı. Erpolat jııraı варианты. Nökıs: «Qaraqalpaqstan», 1990